

KAROL KŁODZIŃSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

DZIAŁALNOŚĆ ADMINISTRACYJNA ‘OFFICIUM A RATIONIBUS’ W ŚWIETLE ‘EPISTULA AD SAEPINUM’

W okresie wczesnego Cesarstwa Rzymskiego administracja finansowa, obok wojskowej i sądowej, stanowiła jeden z trzech najważniejszych filarów administracji rzymskiej¹. Funkcjonowanie centralnych instytucji finansowych oraz ich przekształcenia strukturalne w epoce pryncypatu do dziś stanowią przedmiot licznych kontrowersji naukowych². Źródła antyczne dotyczące tego zagadnienia są niejednoznaczne

¹ J. BLEICKEN, *Verfassungs- und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches*, I, Padeborn 1981, s. 135.

² Np. D. KIENAST, ‘Augustus’. *Prinzepts und Monarch*, Darmstadt 2009, s. 381; G. P. BURTON, F. MILLAR, *Fiscus*, [w:] *The Oxford Classical Dictionary*, red. S. HORNBLOWER, A. SPAWFORTH, E. EIDINOW, Oxford 2012, s. 579; W. SCHEIDEL, *The Early Roman Monarchy*, [w:] *Fiscal Regimes and the Political Economy of Premodern States*, red. A. MONSON, W. SCHEIDEL, Cambridge 2015, s. 235. Por. M. ALPERS, *Das nachrepublikanische Finanzsystem. ‘Fiscus’ und ‘Fisci’ in der frühen Kaiserzeit*, Berlin-New York 1995; D.W. RATHBONE, *The Imperial Finances*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, X: *The Augustan Empire, 43 B.C.–A.D. 69*, red. A.K. BOWMAN, E. CHAMPLIN, A. LINTOTT, Cambridge 1996, s. 309-323; E. LO CASCIO, *Il princeps e il suo impero. Studi di storia amministrativa e finanziaria romana*, Bari 2000; P. EICH, *Zur Metamorphose des politischen Systems in der römischen Kaiserzeit: Die Entstehung einer personalen “Bürokratie” im langen dritten Jahrhundert*, Berlin 2005; S. SCHMALL, ‘*Patrimonium*’ und ‘*Fiscus*’. *Studien zur kaiserlichen Domänen- und Finanzverwaltung von Augustus bis Mitte des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 2011. Wyraźne rozróżnienie na okres pryncypatu i dominatu, sformułowane niegdyś przez Th. Mommsena w ramach rzymskiego prawa publicznego („im staatsrechtlichen Sinne”), w nowszej literaturze przedmiotu

i trudne w interpretacji³, a uczeni nie są w stanie dojść do jednoznacznych konkluzji w kwestii dotyczącej problematyki *privatus/ publicus* w sferze centralnej administracji finansowej oraz w zakresie zależności i podziałów między utworzonymi przez Augusta instytucjami cesarskimi (*patrimonium Caesaris* i *fiscus Caesaris*) a skarbem państwowym (senatorskim) o tradycji republikańskiej (*aerarium Saturni/ populi Romani*)⁴. Poza wspomnianymi instytucjami do grupy centralnych

zostało podważone. Współcześnie podkreśla się, że Dioklecjan nie był twórcą zupełnie nowego systemu władzy, a jego rządy to okres kontynuacji wcześniejszej tradycji i systematyzacji pewnych rozwiązań administracyjnych. Por. H. ELTON, *The Transformation of Government under Diocletian and Constantine*, [w:] *A Companion to the Roman Empire*, red. D.S. POTTER, Malden 2006, s. 193; S. CORCORAN, *Before Constantine*, [w:] *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, red. N. LENSKI, Cambridge 2006, s. 35-58; F. KOLB, *Ideal późnoantycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, tłum. A. GIERLIŃSKA, Poznań 2008, s. 13-15. Niewątpliwie skutkiem ewolucji struktur administracyjnych (także tych finansowych), przypadającej na okres pryncypatu, była biurokratyzacja administracji w późnym antyku, P. EICH, *Bürokratie, Autokratie, Aristokratie. Antagonismen als dynamische Elemente in der spätrömischen Gesellschaft*, [w:] *Der wiederkehrende Leviathan: Staatlichkeit und Staatswerdung in Spätantike und Früher Neuzeit*, red. P. EICH, S. SCHMIDT-HOFNER, C. WIELAND, Heidelberg 2011, s. 49.

³ G.P. BURTON, F. MILLAR, *op. cit.*, s. 579: "Although our sources are confused and confusing [...]".

⁴ D. KIENAST, *op. cit.*, s. 381: "Hier ist vor allem die Frage, wie *aerarium*, *fiscus* und *patrimonium* gegeneinander abzugrenzen sind, in der Forschung noch umstritten". W polskiej literaturze romanistycznej problematyką funkcjonowania wczesnocesarzkich instytucji finansowych (*patrimonium*, *fiscus*, *aerarium*) zajmował się wybitny romanista Roch Knapowski. Por. R. KNAPOWSKI, *Fiskus i ministerstwo skarbu Cesarstwa Rzymskiego*, «Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk» 1947, s. 267-269; IDEM, 'A rationibus', [w:] *Lexikon der alten Welt*, red. K. BARTELS, L. HUBER, Zürich-Stuttgart 1965, s. kol. 1. Na temat badań prowadzonych przez R. Knapowskiego por. J. WIEWIÓROWSKI, *Roch Knapowski – zawsze na uboczu*, [w:] *Świat starożytny, jego polscy badacze i kult panującego*, red. L. MROZEWICZ, K. BALBUZA, Poznań 2011, s. 129-137. Współcześnie do problematyki centralnych instytucji finansowych na marginesie innych rozważań powracali A. Pikulska-Radomska (w kontekście fiskalizmu rzymskiego), E. Loska (w kontekście przechowywania aktów prawnych) oraz I. Żeber (w kontekście całego systemu skarbowości rzymskiej). Por. A. PIKULSKA-RADOMSKA, *Uwagi o rzymskim fiskalizmie epoki wczesnego cesarstwa*, «Studia Iuridica Toruniensia» 10/2012, s. 37-49; EADEM, 'Fiscus non erubescit'. *O niektórych italskich podatkach rzymskiego pryncypatu*, Łódź 2013; E. LOSKA, 'Aerarium' i przechowywanie aktów prawnych,

instytucji finansowych, zorganizowanych przez pierwszego princepsa, należały także zaliczyć *aerarium militare*, odpowiedzialne za wspieranie weteranów, które, podobnie jak *aerarium Saturni*, pozostając pod kontrolą (bardziej pozorną niż rzeczywistą) senatu, było administrowane od 28 r. p.n.e. przez urzędników rangi senatorskiej (*praefecti aerarii militaris*)⁵.

Choć formalny podział na cesarskie instytucje finansowe (*patrimonium/ fiscus*) i państwowe (senatorskie) (*aerarium Saturni/ militare*) był dziełem Augusta, to jednak struktury te wciąż pozostawały pod jego ścisłą kontrolą. Twórca pryncypatu traktował ich funkcjonowanie przez pryzmat jednej polityki finansowej Imperium, za którą on sam odpowiadał⁶. Do najmniej rozpoznanych, a zarazem wzbudzających

«Zeszyty Prawnicze» 13.2/2013, s. 27-43; EADEM, *Kilka uwag na temat 'aerarium Saturni'*, «Studia Prawnicze KUL» 56.4/2013, s. 37-41; I. ŽEBER, *O pojęciu skarbu państwa w starożytnym Rzymie*, [w:] *Z dziejów skarbowości*, red. R. WOJCIECHOWSKI, Wrocław 2009, s. 101-117. Problematyka ta była także poruszana przez autorów podręczników rzymskiego prawa publicznego. Najszerzej por. P. KRAJEWSKI, *Finanse publiczne*, [w:] *Rzymskie prawo publiczne*, red. B. SITEK, P. KRAJEWSKI, Olsztyn 2006, s. 109-123.

⁵ Szerzej por. M. CORBIER, *L'aerarium saturni' et l'aerarium militare'*. *Administration et prosopographie sénatoriale*, Rome 1974. *Aerarium militare*, od 6 r. n.e. początkowo zasilane 5% podatkiem od spadków (*vicesima hereditatum*) (Suet., *Aug.* 49,2), później także 1% podatkiem od transakcji sprzedaży (*centesima rerum venalium*) (Tac., *Ann.* 1,78,2), zapewne zostało utworzone przez Augusta już w 5 r. n.e., a nie, jak wcześniej sądzono, w 6 r. n.e. Por. S. GÜNTHER, *Das Regelungswerk der 'lex <Iulia de> vicesima hereditatum' und seine Modifikationen in späterer Zeit*, [w:] *Pragmata. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Antike im Gedenken an Harald Winkel*, red. S. GÜNTHER, K. RUFFING, O. STOLL, Wiesbaden 2007, s. 74-88. Również polscy romanisci pisali na temat podatku spadkowego. Por. M. KURYŁOWICZ, *'Vicesima hereditatum'. Z historii podatku od spadków*, [w:] *W kręgu prawa podatkowego i finansów publicznych. Księga dedykowana Profesorowi Cezaremu Kosikowskiemu w 40-lecie pracy naukowej*, red. H. DZWONKOWSKI, J. GŁUCHOWSKI, A. POMORSKA, J. SZOŁNO-KOGUC, Lublin 2005, s. 217-223; A. PIKULSKA-RADOMSKA, *'Fiscus non erubescit'...*, s. 60-81.

⁶ To właśnie pierwszy princeps kontrolował wydatki senatu i sprawował pieczę nad *aerarium populi Romani*, początkowo mianując w latach 28 – 23 p.n.e. *praefecti aerarii Saturni*. Zresztą *aerarium Saturni*, formalnie znajdujące się pod kontrolą senatu, za panowania Augusta wciąż jeszcze było najważniejszą instytucją finansową. Por. D. KIENAST, *op. cit.*, s. 383. W I. poł. III w. *fiscus Caesaris* przejął kompetencje finansowe wcześniej właściwe dwóm skarbcom państwowym – *aerarium Saturni* i *aerarium*

w nauce najwięcej kontrowersji centralnych urzędów administracyjnych epoki pryncypatu należy *officium a rationibus* (ἐπι τῶν καθόλου λόγων/ ἐπιτροπος καθολικός)⁷, po raz pierwszy potwierdzone za panowania Tyberiusza⁸, a istniejące – jak niektórzy uczeni sądzą – prawdopodobnie już za rządów Augusta⁹. Nie wiadomo do końca, czy w okresie wczesnego pryncypatu urząd ten był wyłącznie związany z finansową administracją cesarską (*patrimonium Caesaris* / *fiscus Caesaris*), czy może jednak także z państwową (*aerarium Saturni*). Część badaczy, próbując w precyzyjny sposób umiejscowić dany urząd w ramach zhierarchizowanego systemu biurokratycznego, podkreślała, że za funkcjonowanie *fiscus Caesaris* odpowiadał właśnie urząd *a rationibus*¹⁰, natomiast za administrowanie *patrimonium* – *procurator patrimonii*¹¹. Inni zaś łączyli urząd *a rationibus* z zarządzaniem jedynie *patrimonium*¹². Z kolei jeszcze inni uczeni uważali, że *a rationibus* odpowiadał zarówno za prywatne

militare. W III w. *aerarium Saturni* było już jedynie kasą (*arca*) miasta Rzymu. Por. A. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 473; I. ŽEBER, *op. cit.*, s. 107.

⁷ Szerzej por. K. KŁODZIŃSKI, *The office of 'a rationibus' in the imperial government. A historiographical controversy*, «Eos» 102.1/2015, s. 95-128.

⁸ CIL VI 8409c.

⁹ A.H.M. JONES, *The 'Aerarium' and the 'Fiscus'*, «JRS» 40/1950, s. 25; M. ALPERS, *op. cit.*, s. 144.

¹⁰ G. ÜRÖGDI, *'Procurator fisci'*, «RE Suppl.» 10/1965, kol. 669; R. DELMAIRE, *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VI siècle*, Roma 1989, s. 11; J. SCHEID, *Le prince et la respublica*, [w:] F. JACQUES, J. SCHEID, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C.-260 ap. J.-C.)*, I: *Les structures de l'Empire romain*, Paris 1991, s. 104; J. BENNETT, *Trajan Optimus Princeps. Życie i czasy*, tłum. M.N. FASZCZA, M. BARANOWSKI, Oświęcim 2015, s. 217.

¹¹ O. HIRSCHFELD, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin 1905, s. 29-40; S.I. OOST, *The Career of M. Antonius Pallas*, «American Journal of Philology» 79/1958, s. 126; M. KASER, *Das Römische Privatrecht*², München 1975, s. 152 przyp. 7. Por. M. ALPERS, *op. cit.*, s. 148-151. Z kolei O. HIRSCHFELD (*op. cit.*, s. 29-31) podkreślał, że *a rationibus* początkowo odpowiadała za *patrimonium Caesaris*, później zaś za *fiscus Caesaris*.

¹² D. POTTER, *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, New York 2004, s. 79. Podobnie jak O. HIRSCHFELD, M.I. ROSTOWZEW (*officium a rationibus*, [w:] *Diz. Epigr.*, red. E. DE RUGGIERO, III, Roma 1906, s. 136) uważał, że *patrimonium* znajdowało się pod opieką *a rationibus* do czasów rządów Klaudiusza.

(*patrimonium*), jak i także częściowo za publiczne/państwowe fundusze (*fiscus/aerarium*), chociaż we wczesnym okresie jego kompetencje miały się jedynie wiązać z prywatnym majątkiem cesarza¹³. Bez ostatecznej odpowiedzi pozostaje zatem pytanie postawione niegdyś przez M. Alpersa: „War der Inhaber des Amtes „a rationibus” nun für die dem Kaiser zur Verfügung stehenden Staatsgelder oder aber für beiderlei Finanzmittel zuständig?”¹⁴.

Nie chcąc w tym miejscu szerzej analizować złożonej problematyki genezy i kompetencji *officium a rationibus*, jego związku z centralnymi instytucjami finansowymi, jak też przekształceń strukturalnych, w tym kontrowersji związanych z funkcjonowaniem *rationales (collegium rationalium)*¹⁵, chciałbym jedynie zwrócić uwagę na relację źródłową, która stanowi wyjątkowy przykład aktywności administracyjnej najważniejszych urzędników cesarskich, w tym *a rationibus*. Co ciekawe, źródło to stanowi doskonałe uzupełnienie poetyckiej relacji z I w. autorstwa Stacjusza, który pisał, że urzędnik *a rationibus* zarządzał dochodami pochodzącymi z wypasu cesarskich stad bydła¹⁶. Opublikowana między 169 a 172 r. trzyczęściowa inskrypcja z Saepinum w południowej

¹³ P.A.^a BRUNT, *Roman Imperial Themes*, Oxford 1990, s. 158; M. ALPERS, *op. cit.*, s. 148; R. WOLTERS, 'Nummi Signati'. *Untersuchungen zur römischen Münzprägung und Geldwirtschaft*, München 1999, s. 197-202. Z tego względu przynajmniej w okresie wczesnego Cesarstwa stanowiska *a rationibus* – zdaniem tych badaczy – nie można określić mianem „urzędu publicznego”.

¹⁴ M. ALPERS, *op. cit.*, s. 145.

¹⁵ Tymi kwestiami szerzej zajmę się w przygotowywanej monografii poświęconej *officium a rationibus*. Ze względu na skąpy materiał źródłowy pełen zakres kompetencji urzędu *a rationibus* jest trudny do określenia. Urząd ten, najpewniej związany z *fiscus Caesaris*, odpowiadał za cesarskie dochody i wydatki, jak też kontrolował fundusze przynależące do *res publica*. W tym zakresie *a rationibus* zajmował się m.in. oszacowywaniem kosztów związanych z biciem monety i funkcjonowaniem armii rzymskiej (żołd i wyposażenie żołnierzy). Por. Stat., *Silv.* 3,3,85-105; S. DEMOUGIN, *Bureaux Palatins*, [w:] *Dictionnaire de l'Antiquité*, red. J. LECLANT, Paris 2005, s. 374. Wydaje się, że ostatnim historykiem prawa rzymskiego, który zajmował się historią urzędu *a rationibus* w kontekście badań nad kancelarią cesarską, był M. SKŘEJPEK, *Studie z dějin římské ústřední správy za principátu. Císařské kanceláře, jejich činnost a byrokratizace*, «Acta Universitatis Carolinae Iuridica» 2-3/1991, s. 69-74.

¹⁶ Stat., *Silv.* 3,3,93: *et Lacedaemonii pecuaria culta Galesi*.

Italii (tzw. *epistula ad Saepinum*) dostarcza nam informacji m.in. na temat szerszego zakresu obowiązków *officium a rationibus*, związanych z tego rodzaju dochodami cesarskimi (*greges oviarici – dominici*)¹⁷.

CIL IX 2438 = FIRA I² 61: I *Bassaeus Rufus et Macrinus Vindex magg(istratibus) Saepinat(ibus) salutem. Exemplum epistulae scriptae nobis a Cosmo Aug(usti) lib(erto) a rationibus cum his quae iuncta erant subiecimus et admonemus abstinence iniuris faciendis conductoribus gregum oviaricorum cum magna fisci iniuria ne necesse sit recognosci de hoc et in factum si ita res fuerit [ut oportet] vindicari.*

II *Cosmi Aug(usti) lib(erti) a rationibus scriptae ad Bassaeum Rufum et ad Macrin(i)um Vindic(em) pr(aefectos) pr(aetorio) e(minentissimos) v(iros). Exemplum epistul(ae) scriptae mih(i) a Septimiano colliberto et adiutore meo subieci et peto tanti faciatis sc(r)ibere magg(istratibus) Saepin(atibus) et Bovian(ensibus) uti desinant iniuriam conductoribus gregum oviaricorum qui sunt {sunt} sub cura mea facere ut be(ne)ficio vestro ratio fisci indemnis sit.*

III *Script(ae) a Septimiano ad Cosmum. (Cum) conductores gregum oviaricorum qui sunt sub cura tua in re pr(a)esenti subinde mihi quereantur per itinera callium frequenter iniuria(m) se accipere a stationaris et magg(istratibus) Saepino et Boviano eo quod in tra(n)situ iumenta et pastores quos conductos habent dicentes fugitivos esse et iumenta abactia habere et sub hac specie oves quoque dominicae (diffu)giant in illo tumultu necesse habe(b)amus etiam scribere quietius agerent ne res dominica detrimentum pateretur et cum in eadem contumacia perseverent dicentes non curaturos se neque meas litteras neque si tu eis scrips[isses] litter[a]s t[e]*

¹⁷ Por. A. PASSERINI, *Le coorti pretorie*, Roma 1939, s. 251; U. LAFFI, *L'iscrizione di Sepino (CIL, IX, 2438) relative ai contrasti fra le autorità municipali e i conduttori delle greggi imperiali con l'intervento dei prefetti del pretorio*, «Studi Classici e Orientali» 14/1965, s. 177-192; M. CORBIER, 'Fiscus' and 'Patrimonium': The 'Saepinum' Inscription and Transhumance in the Abruzzi, «The Journal of Roman Studies» 73/1983, s. 126-131; E. LO CASCIO, *Il princeps e il suo impero. Studi di storia amministrativa e finanziaria romana*, Bari 2000, s. 151-161; P. EICH, *op. cit.*, s. 224-228; M. CORBIER, *Donner à voir, donner à lire. Mémoire et communication dans la Rome ancienne*, Paris 2006, s. 225-232. Na temat datowania inskrypcji por. ostatnio S. RUCIŃSKI, 'Praefecti praetorio'. Dowódcy gwardii pretoriańskiej od 2 roku przed Chr. do 282 roku po Chr., Bydgoszcz 2013, s. 384.

rogo domine si tibi videbitur indices Bassaeo Rufo et Macrin(i)o Vindici pr(aefectis) pr(aetorio) e(minentissimis) v(iris) ut epistulas emittant ad eosdem mag(istratus) et stationarios [- - -] tandiu t[eme]re (?) [ir]ritum (?) factum est.

CIL IX 2438 = FIRA I² 61:

I Bassaeus Rufus i Macrinus Vindex pozdrawiają urzędników z Saepinum. Wraz z tymi, które zostały dołączone, posiadamy kopię listu napisanego do nas przez Cosmusa, wyzwolenca cesarskiego pełniącego urząd do spraw rachunkowości, i upominamy was, abyście powstrzymali się od wyrządzania szkody dzierżawcom stad owiec, powodującą ogromne straty dla fiskusa. Oby nie okazało się konieczne przeprowadzenie dochodzenia sądowego, a jeśli sprawa będzie tego wymagała, należy wysunąć roszczenie prawne.

II Napisany przez Cosmusa, wyzwolenca cesarskiego pełniącego urząd do spraw rachunkowości do Bassaeusa Rufusa i Macrinusa Vindexa, prefektów pretorianów-znakomitych mężów. Kopię listu napisanego do mnie przez Septimianusa, współwyzwolenca i pomocnika mojego, załączam i proszę was w tak ważnej sprawie o napisanie do urzędników z Saepinum i Bovianum, aby zaprzestali wyrządzać szkodę dzierżawcom stad owiec, znajdujących się pod moją opieką. Dzięki waszej pomocy majątek fiskusa pozostanie w stanie nienaruszonym.

III Napisany przez Septimianusa do Cosmusa. Dzierżawcy stad owiec, którzy znajdują się pod twoją opieką, wielokrotnie skarżyli się mi na miejscu, ponieważ na ścieżkach górskich często doznawali szkody z rąk żołnierzy i urzędników z Saepinum i Bovianum. Podczas transportu zwierząt jucznych mający dzierżawę pasterze zostali bowiem uznani za zbiegłych niewolników, zwierzęta zaś za skradzione. Ponieważ w tym zamęcie zaginęły owce należące do cesarza, stało się koniecznością napisanie, aby zachowali większy spokój oraz aby majątek cesarski nie doznawał uszczerbku. A ponieważ uparcie trwają w nieposłuszeństwie i wyjaśniają, że nie będą reagowali ani na mój list, ani na Twój, gdybyś napisał do nich, proszę Cię, Panie, jeśli uważasz to za słuszne, zwróć się do Bassaeusa Rufusa i Macrinusa Vindexa, prefektów pretorianów-znakomitych mężów, żeby bez zwłoki wysłali listy do wspomnianych urzędników i żołnierzy [...]. (tłum. K. K.).

Ta wyjątkowa inskrypcja stanowi zapis korespondencji urzędniczej prezentującej poszczególne etapy postępowania administracyjnego zakończonego publikacją inskrypcji w Saepinum. *Epistula ad Saepinum*, znana już w XVI w., przedstawiająca spór między pasterzami a władzami miejskimi z Saepinum i Bovianum, stanowi doskonały materiał do badań nad stosunkami społeczno-politycznymi w Italii w okresie pryncypatu¹⁸. Treść tej inskrypcji wciąż jednak wywołuje sporo kontrowersji przede wszystkim natury prawnej, czego dowodzą ostatnie rozważania S. Rucińskiego nad koncepcjami działalności administracyjnej (zakresem kompetencji) prefektów pretorianów¹⁹. W swym artykule chciałbym skoncentrować się na innych zagadnieniach związanych z interpretacją tego źródła, tj. na aktywności administracyjnej urzędników *officium a rationibus* oraz na statusie prawnym i pozycji urzędniczej wyzwolenca cesarskiego (*libertus Augusti*) – Cosmusa.

W treści tej trzyczęściowej inskrypcji, obejmującej trzy listy (w porządku chronologicznym): *adiutor a rationibus* do *a rationibus*, *a rationibus* do *praefecti praetorio* i *praefecti praetorio* do urzędników municypalnych z Saepinum²⁰, opisano konflikt między pasterzami-dzierżawcami stad owiec (*conductores gregum oviaricorum*) z jednej strony a urzędnikami z Saepinum i Bovianum oraz *stationarii* z drugiej, dotyczący przepędzanych stad i szkody (*iniuria*) wyrządzonej pasterzom uznanym za zbiegłych niewolników (*fugitivi*). W kontekście moich rozważań istotna będzie analiza czynności administracyjnych, które w tej sprawie zostały podjęte.

Pierwsze działania – jak wynika z treści inskrypcji – podjęło *officium a rationibus*. *Adiutor a rationibus* Septimianus zwrócił się z prośbą do swojego przełożonego *a rationibus* Cosmusa w związku ze stratami w inwentarzu owiec cesarskich (*oves dominicae*). Szkoda wyrządzona

¹⁸ Historia tego rodzaju konfliktów między pasterzami a władzami rzymskimi sięga zresztą jeszcze czasów republikańskich. Por. np. A. ZIÓŁKOWSKI, *Historia Rzymu*, Poznań 2004, s. 300; K. BRINGMANN, *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*, tłum. A. GIERLIŃSKIA, Poznań 2010, s. 187.

¹⁹ S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 384-391.

²⁰ Prawdopodobnie osobne listy zostały także wysłane do urzędników z Bovianum i *stationarii*, M. CORBIER, *'Fiscus' and 'Patrimonium'...*, s. 127.

conductores, będąca skutkiem utraty owiec, nie pozwalała bowiem na realizację określonych zobowiązań względem *fiscus Caesaris*, wynikających z umowy najmu (w ramach instytucji *locatio-conductio*)²¹. Warto zauważyć, że taka interpretacja opisanych przez urzędników *a rationibus* wydarzeń została przyjęta przez dwóch prefektów pretorianów, którzy autorytatywnie (jako *vice sacra*) podjęli decyzję administracyjną (*admonitio*) przekazaną urzędnikom municypalnym w formie listu²². Wydaje się, że w tej sprawie w ogóle nie wzięto pod uwagę racji (lub te nie zostały przedstawione) drugiej strony, czyli urzędników z Saepinum i Bovianum, którzy mogli reprezentować lokalnych właścicieli ziemskich pokrzywdzonych przez *pastores-fugitivi*. Warto zaznaczyć, że urzędnicy z Saepinum i Bovianum (prawdopodobnie *Ilviri*) oraz *stationarii* mieli prawo do ścigania zbiegłych niewolników, o czym mówi pochodząca mniej więcej z tego samego czasu *epistula* Marka Aureliusza i Kommodusa²³.

W sytuacji, gdy stan fiskusa cesarskiego uległ bezprawnemu naruszeniu, *adiutor a rationibus*, nadzorujący (*sub cura*) dobra cesarskie, w tym przypadku cesarskie stada owiec w południowej Italii, był zmuszony interweniować i w razie konieczności przekazać sprawę do dalszego rozpoznania²⁴. Powyższa interpretacja opiera się na założeniu, że w tym przypadku mamy do czynienia ze *stricte* cesarskimi stadami, a termin *fiscus*, użyty w listach zarówno przez *a rationibus*, jak i *praefecti praetorio*, jest tożsamy z przywołanym jedynie przez Septimianusa zwrotem

²¹ Odniesienia do najmu żywego inwentarza są rzadkie w źródłach prawa. Por. D. 19,2,9,4-5 (Ulp. 32 *ad ed.*); 19,2,15,1 (Ulp. 32 *ad ed.*).

²² S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 385.

²³ Por. D. 11,4,1-2 (Ulp. 1 *ad ed.*): *Est etiam generalis epistula divorum marci et commodi, qua declaratur et praesides et magistratus et milites stationarios dominum adiuvare debere inquirendis fugitivis, et ut inventos redderent [...]*. Ponadto kradzież bydła (*abigeatus*) została już spenalizowana w ustawodawstwie z czasów Trajana i Hadriana. Por. D. 47,14,3 (Call. 6 *de cogn.*).

²⁴ W opisywanej sprawie straty cesarskiego fiskusa mogły polegać zarówno na zmniejszeniu liczby owiec w stadach cesarskich, jak i na niemożności wypełnienia przez pasterzy-dzierżawców ustalonych w kontrakcie świadczeń na rzecz skarbu cesarskiego (*fiscus Caesaris*), M. CORBIER, 'Fiscus' and 'Patrimonium'..., s. 128; IDEM, *Donner à voir, donner à lire...*, s. 230.

res dominica. Tym samym *officium a rationibus* jako urząd odpowiedzialny za *fiscus Caesaris* interweniował w sprawie naruszenia majątku cesarskiego (stad cesarskich), w sensie *patrimonium/ fiscus Caesaris*, czyli dóbr cesarskich (państwowych), nie zaś *ratio privata*, czyli *strictie* prywatnego majątku cesarza²⁵.

Mireille Corbier, proponując nowe odczytanie inskrypcji z Saepinum, zwróciła uwagę, że gdyby termin *res dominica* w rzeczywistości oznaczał prywatne dobra cesarskie (*patrimonium Caesaris*), to w tę sprawę zaangażowałyby się nie *a rationibus*, lecz *procurator patrimonii*, urzędnik ekwicky potwierdzony za czasów Marka Aureliusza w randze *ducenarius*²⁶. Dodatkowo francuska uczona zaproponowała inne wytłumaczenie aktywności *officium a rationibus* w tej sprawie. Według Corbier pod kontrolą (*sub cura*) tego urzędu mieli znajdować się *conductores* zajmujący się sezonowym wypasem owiec („transhumance”), a *oves dominicae-res dominica* to w domyśle stada nie cesarza, lecz właśnie pasterzy (*greges privati*), którzy byli zobowiązani do uiszczania opłat trafiających następnie do fiskusa cesarskiego.

Takie odczytanie, dodatkowo poparte przez francuską uczoną argumentami na temat szerszego zakresu kompetencji *officium a rationibus*, obejmującego zarząd nie tylko nad prywatnym majątkiem cesarskim²⁷, wydaje się jednak posiadać słabe strony²⁸.

Moim zdaniem rację miał E. Lo Cascio, który twierdził, że zwrot *oves quoque dominicae* wyraźnie odnosi się do własności cesarskiej (państwowej) (*patrimonium-fiscus Caesaris*), a *magna fisci iniuria* nie oznacza szkody wyrządzonej *conductores*, lecz tę, którą poniósł majątek cesarski. Tym samym pod opieką (*sub cura*) *officium a rationibus*

²⁵ F. MILLAR, *Italy and the Roman Empire: Augustus to Constantine*, «Phoenix» 40/1986, s. 312.

²⁶ M. CORBIER, 'Fiscus' and 'Patrimonium'..., s. 129.

²⁷ M. CORBIER, *Donner à voir, donner à lire...*, s. 230: „[...] imbrication des responsabilités de nature 'étatique' et 'patrimoniale'”.

²⁸ Argumentacja M. CORBIER opiera się także na podkreślanu (za P.A. BRUNTEM, *The 'Fiscus' and its Development*, «The Journal of Roman Studies» 56/1966, s. 134-162) szerokiego zakresu instytucjonalnego *fiscus Caesaris*, w skład którego miały wchodzić nie tylko cesarskie dobra prywatne, lecz także dochody publiczne.

znajdowały się właśnie cesarskie *greges oviarici*²⁹. Cesarska administracja finansowa zainteresowała się sytuacją *pastores-conductores* ze względu na ich związek (w ramach *locatio-conductio*) z *fiscus Caesaris*. Ponadto *adiutor a rationibus* Septimianus zwrócił się do swojego przełożonego z prośbą o działanie, w przeciwnym razie *ne res dominica detrimentum pateretur*. Co więcej, podstawową motywacją prośby Cosmusa jest troska o zachowanie właściwego stanu majątku fiskusa (*ut beneficio vestro ratio fisci sit*).

Argument francuskiej uczonej, dotyczący kompetencji *procurator patrimonii*, związanych z zarządaniem dóbr cesarskich w Italii, także wydaje się niepewny, zwłaszcza w kontekście niejasnego zakresu obowiązków tego urzędu³⁰. Przyjmując argumentację Corbier, należałoby uznać, że w 2. poł. II w. *patrimonium* wciąż było osobną instytucją, autonomiczną względem *fiscus* i zarządzaną przez *procurator patrimonii*. Warto jednak podkreślić, że w czasach Marka Aureliusza pod względem prawnym nie istniał już podział na *fiscus* i *patrimonium*³¹. Tym samym nie było różnicy między *patrimonium fisci* a *patrimonium Caesaris*³². *Procurator patrimonii*, choć funkcjonował jeszcze w 217 r. (urząd sprawowany wówczas przez wyzwoleńca cesarskiego)³³, za panowania Hadriana lub najpóźniej Marka Aureliusza prawdopodobnie stracił swą autonomiczną pozycję w centralnej administracji finansowej (w wyniku

²⁹ E. LO CASCIO, *Il princeps e il suo impero. Studi di storia amministrativa e finanziaria romana*, Bari 2000, s. 121.

³⁰ Struktura administracyjna odpowiedzialna za dobra cesarskie w Italii jest niejasna. Niewykluczone, że *a rationibus*, obok swych zasadniczych kompetencji, pełnił także funkcję prokuratora Italii, co może potwierdzać omawiana inskrypcja (CIL IX 2438 = FIRA I² 61). Zdaniem P. EICHA (*op. cit.*, s. 310) zmiany w administracji prokuratorowskiej, które nastąpiły pod koniec II w., przemawiają za tym, że osobny urząd związany z administracją domen cesarskich w Italii (być może *procurator patrimonii*) funkcjonował niezależnie od urzędu *a rationibus* lub był mu podporządkowany.

³¹ Warto zauważyć, że w *Digesta* terminem *fiscalis* określano także to, co odnosiło się do dziedziny *patrimonium*. Por. D. 50,6,6(5), 11 (Callistr. 1 de cogn.): *Coloni quoque caesaris a muneribus liberantur, ut idoneiores praediis fiscalibus habeantur*.

³² E. LO CASCIO, *op. cit.*, s. 160.

³³ CIL VI 8498 = ILS 1738. Por. H.-G, PFLAUM, *Les carriers procuratoriennes équestres sous le Haut – Empire Romain*, LVII.3, Paris 1961, s. 1025.

zmiany charakteru *ratio patrimonii*)³⁴. Odtąd jego kompetencje jako urzędu podporządkowanego *procurator a rationibus* zostały znacznie ograniczone³⁵. Prawdopodobnie wówczas kontrolował on już wyłącznie – jak stwierdził P. Eich – „kaiserlichen Grundbesitz in Italien”³⁶, jednak dokładnych kompetencji *proc. patrimonii* w tym względzie nie sposób stwierdzić. Tę reorganizację kompetencyjną, tj. przejście zadań *procurator patrimonii* przez urząd *a rationibus*, może zresztą potwierdzać zmiana tytułatury urzędniczej za rządów Antonina Piusa, potwierdzona w formułach administracyjnych (*sub cura*) zachowanych na *fistulae aquariae* z Ostii³⁷. W wyniku opisanej wyżej reorganizacji, *officium a rationibus* prawdopodobnie przejęło od *procurator patrimonii* zadania związane z nadzorem dóbr cesarskich w Rzymie i Italii (*ratio patrimonii*), które już wcześniej – w okresie wczesnego pryncypatu (do panowania Domicjana) – wchodziły w zakres jego kompetencji³⁸. Już

³⁴ E. LO CASCIO, *op. cit.*, s. 121 przyp. 69, 132.

³⁵ E. LO CASCIO, *op. cit.*, s. 132.

³⁶ P. EICH, *op. cit.*, s. 312. Por. także W. ECK, *Der Kaiser, die Führungsschichten und die Administration des Reiches (von Vespasian bis zum Ende der antonischen Dynastie)*, [w:] W. ECK, *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit*, II, Basel-Berlin 1998, s. 82-83.

³⁷ C. BRUUN, *The Water Supply of Ancient Rome. A Study of Roman Imperial Administration*, Helsinki, s. 302-303.

³⁸ W. ECK, *Der Kaiser, die Führungsschichten und die Administration des Reiches*, s. 82. Wydaje się, że dopiero od panowania Domicjana ekwicki *procurator patrimonii* przejął kontrolę nad *patrimonium Caesaris (ratio patrimonii)*. Początkowo jednak łączył on swoją funkcję z innymi stanowiskami (CIL XI 5028 = ILS 1447: *a patrimonio et hereditatibus et a libellis*; CIL VI 798 = ILS 1448: *procurator ab epistulis et a patrimonio*). Por. P.R.C. WEAVER, *Misplaced officials (Roman administration in the early Imperial period)*, «Antichthon» 13/1979, s. 82; W. ECK, *Der Kaiser, die Führungsschichten* 82-83; P. EICH, *op. cit.*, s. 311. Za panowania Hadriana działał pierwszy ekwicki *procurator patrimonii* – T. Flavius Titianus (H.-G. PFLAUM, *Les carriers procuratoriennes équestres*, LVIII.1 s. 231-235 nr 99). Listę urzędników *procuratores patrimonii (lub a patrimonio)* por. H.-G. PFLAUM, *Les carriers procuratoriennes équestres*, LVII.3, s. 1025; M. CORBIER, *Ti. Claudius Marcellinus et la procuratèle du patrimoine*, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 43/1981, s. 87; P.R.C. WEAVER, *Misplaced officials*, s. 82-83; W. ECK, *Zu Inschriften con Prokuratoren*, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 124/1999, s. 228-230. W 2. poł. II w. i na początku III w. urząd ten (*decenarius*) prawdopodobnie był podporządkowany *officium a rationibus (trecenarius)*. Ponadto zapewne pod

w I w. urząd do spraw rachunkowości odpowiadał bowiem zarówno za administracyjny nadzór nad prywatnym majątkiem cesarskim (*custos principarium opum, praepositus rerum eius curae*), jak i za zarządzanie prywatnymi i publicznymi dochodami cesarskimi³⁹.

W czasach Marka Aureliusza *officium a rationibus*, odpowiedzialne za *fiscus Caesaris* (w tym za *ratio patrimonii*), posiadało zatem wszelkie uprawnienia, by reagować w sprawie stad cesarskich w południowej Italii⁴⁰. Urzędnik *a rationibus* Cosmus, który – zgodnie z sugestią Septimianusa – przekazał całą sprawę prefektom pretorianów⁴¹, odpowiadał nie tylko za dochody pochodzące z dzierżawy stad cesarskich, lecz także za ich kontrolę. W tym względzie *officium a rationibus* jawi się jako urząd odpowiedzialny zarówno za zarządzanie dochodami cesarskimi w Rzymie, jak i za zachowanie właściwego stanu majątku cesarskiego (*patrimonium-fiscus*) poza nim⁴².

Wydaje się, że *procurator a rationibus* Cosmus nie orzekał (*iudicatio*) w tej sprawie, tak jak niektórzy *procuratores* odpowiedzialni za majątek cesarski (państwowy) w prowincjach w ramach jurysdykcji (*cognitio extra ordinem*) w sprawach fiskalnych (głównie podatkowych związanych m.in. z poborem *portoria* oraz konfiskatą *bona caduca* i *bona damnatorum*)⁴³, ponieważ jedynymi urzędnikami cesarskimi władnymi

koniec II w. z administracji *patrimonium (ratio privata)* wykształciła się *res privata*. Por. A. MASI, *Ricerche sulla 'Res privata' del 'Princeps'*, Milano 1971, s. 24-25.

³⁹ Plin., *Ep.* 8,6,7; 8,6,13. Por. P. BRUNT, *The "Fiscus" and its Development*, s. 88-89.

⁴⁰ E. LO CASCIO, *op. cit.*, s. 160: „[...] *a rationibus* sovrintende a tutte le *rationes* fiscali e dunque sovrintende anche a quella *ratio* che verosimilmente si occupa della sostanza patrimoniale imperial e cioè fiscale, la *ratio patrimonii*, come, peraltro, potrebbe indicare, al di là della denominazione stessa di *a rationibus*, la caratterizzazione che dell'ufficio dà Stazio”.

⁴¹ Por. S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 384-391.

⁴² G. BOULVERT, *Esclaves et affranchis imperiaux sous le Haut- Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1070, s. 384.

⁴³ Tac., *Ann.* 12, 60; D. 1,16,9 (Ulp. 1 *de off. procon.*); 2,15,8,19 (Ulp. 5 *de omnibus tribunal.*); D. 39,4,16,1 (Marc. 1. sing. *de delat.*). Problematyka jurysdykcji prokuratorów w sprawach fiskalnych nie jest do końca jasna. Szerzej por. P.A. BRUNT, *Procuratorial Jurisdiction*, «*Latomus*» 25/1966, s. 461-487.

rozstrzygnąć w tym sporze byli prefekci pretorianów⁴⁴. Warto zauważyć, że w tym konkretnym przypadku najważniejszym argumentem decydującym o przekazaniu sprawy *praefecti praetorio* nie był zakres ich jurysdykcji, obejmujący obszar Italii (za wyjątkiem Rzymu i obszaru 100 mil wokół)⁴⁵, lecz ich uprawnienia administracyjne (milicyjno-porządkowe) na tym obszarze. Zapisy zawarte w *epistula ad Saepinum* nie są bowiem wynikiem procesu kognicyjnego, lecz stanowią przykład swego rodzaju postępowania administracyjnego. *Praefecti praetorio* nie wydali w tej sprawie wyroku sądowego, a jedynie upomnieli (*admonitio*) urzędników z Saepinum i Bovianum. W przypadku nieposłuszeństwa władz lokalnych ci najwyżsi urzędnicy cesarscy, jak wynika z treści inskrypcji, zagrozili jednak wszczęciem procesu sądowego – w ramach, jak można przypuszczać, postępowania karnego – w związku z popełnieniem przestępstwa naruszającego porządek i bezpieczeństwo publiczne. Groźba przeprowadzenia postępowania sądowego, a więc przejścia od etapu administracyjnego do sądowego (kognicyjnego), skłoniła urzędników miejskich do zastosowania się do dyspozycji prefektów i opublikowania inskrypcji, czyli skróconej wersji korespondencji urzędniczej. Ponadto prefekci pretorianów wydają się zresztą jedynymi urzędnikami władnymi w tej sprawie ze względu na bezprawne działania (*iniuria*) pretorianów określonych jako *stationarii*⁴⁶, których większość

⁴⁴ U. LAFFI, *L'iscrizione di Sepino (CIL, IX, 2438) relative ai contrasti fra le autorità municipali e i conductors delle greggi imperiali con l'intervento dei prefetti del pretorio*, «Studi Classici e Orientali» 14/1965, s. 198. Inaczej uważa S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 390. Wydaje się zresztą, że w zakres uprawnień centralnego urzędu prokuratorskiego odpowiedzialnego za finanse cesarskie, za zbilansowanie cesarskich dochodów i wydatków nie wchodziła jurysdykcja sądowa. Tego rodzaju uprawnienia były wykonywane przez innych *procuratores* (m.in. *XXXX Gallarium, hereditatium, farrariarum*), którzy odpowiadali za pobór podatków. Warto zauważyć, że od czasów Hadriana w sprawach związanych z interesem *fiscus Caesaris* orzekali także *advocati fisci* (HA, *Hadrianus* 20,6). Z kolei *procuratores fisci* rozstrzygali kwestie sporne między cesarskim *fiscus* a osobami prywatnymi, którzy często byli jego dłużnikami (*debitores fisci*). W sprawach tych *fiscus* zajmował uprzywilejowaną pozycję.

⁴⁵ Szerzej por. P. EICH, *op. cit.*, s. 224; S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 386.

⁴⁶ F. MILLAR, *op. cit.*, s. 312-313; C. J. FUHRMANN, *Policing the Roman Empire. Soldiers, Administration, and Public Order*, Oxford 2012, s. 40 przyp. 60. Por. S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 385-391.

badaczy – jak sądzę – mylnie utożsamiała z lokalnymi, wojskowymi oddziałami municypalnymi⁴⁷. Wprawdzie prefekci mogli poprzestać na wydaniu odpowiednich rozkazów podległym im *stationarii*, jednak wydaje się, że takie działanie okazałoby się niewystarczające⁴⁸. Sporna sprawa przybrała bowiem charakter sporu *stricte* administracyjnego w związku ze szkodą wyrządzoną cesarskiemu fiskusowi oraz stanowczą postawą władz miejskich, które nie chciały podporządkować się *officium a rationibus*, jak też ze względu na większą liczbę podmiotów-stron sporu, a więc nie tylko *stationarii-conductores*.

W przypadku *greges oviarici/ dominici adiutor a rationibus* Septimianus i *a rationibus* Cosmus jako funkcjonariusze odpowiedzialni za utrzymanie cesarskiego majątku w odpowiednim stanie (*custodes principium opum*) wykonywali jedynie funkcje administracyjne (kontrolne) związane z *fiscus Caesaris*. Przekazanie sprawy prefektom pretorianów nie świadczyło jednak o podległości kompetencyjnej *officium a rationibus* względem *praefecti praetorio*⁴⁹, lecz wynikało z konieczności przekazania sprawy właściwym urzędnikom cesarskim, którzy jako *vice sacra* posiadający szersze uprawnienia jurysdykcyjne i wojskowe mogli poprzez *admonitio* zmusić urzędników municypalnych i podległych im *stationarii* do posłuchu bez konieczności przeprowadzenia postępowania sądowego, a jedynie zastrzegając możliwość podjęcia takich kroków prawnych⁵⁰. Opisana sprawa stanowi wyjątkowe *exemplum*. Nie posiadamy innych źródeł dotyczących podobnej działalności urzędników

⁴⁷ U. LAFFI, *op. cit.*, s. 188; W. ECK, *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*, München 1979, s. 104-105 przyp. 76; P. EICH, *op. cit.*, s. 225-227; M. CORBIER, *Donner à voir, donner à lire*, s. s. 228; S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 385-386.

⁴⁸ Nawet, jeśli *stationarii* nie są tożsami z pretorianami, to wydaje się, że wszystkie stacjonujące w Italii oddziały wojskowe (poza tymi podlegającymi senatorskim dowódcom) podlegały władzy prefektów *praetorio*. Por. Cass. Dio 52,24,3-4. Por. S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 385-386.

⁴⁹ Nie znajdujemy na to żadnych dowodów. Co więcej, w treści *Tabula Banasitana*, datowanej na 6 lipca 177 r., urzędnicy pałacowi, w tym *a rationibus*, jako sygnatariusze dokumentu zostali wymienieni przed prefektami *praetorio*. Por. AE 1971, 534.

⁵⁰ Według P. EICHA Cosmus przedstawił całą sprawę Bassaeusowi Rufusowi na zasadzie wewnętrznej konsultacji dwóch urzędników cesarskich, którzy się znali. Por. P. EICH, *op. cit.*, s. 224-229. Warto jednak zauważyć, że cała sprawa miała charakter

officium a rationibus. Można jedynie przypuszczać, że *adiutores a rationibus* (lub jeszcze inni urzędnicy z tego *officium*?) stale nadzorowali (kontrolowali) także inne dobra cesarskie, z których dochody zasilały *fiscus Caesaris*.

Inna sporna kwestia wiąże się z pozycją administracyjną wymienionego w *epistula ad Saepinum a rationibus* Cosmusa⁵¹. Problematyczny w tym względzie jest przede wszystkim status prawny tego wyzwolenca cesarskiego (*libertus Augusti*). Uczonych nurtowało pytanie, czy Cosmus jako były niewolnik mógł być głównym urzędnikiem (*procurator*) w *officium a rationibus* piastowanym od rządów Trajana przez wolnourodzonych (*ingenui*) ekwitów⁵². Właśnie od panowania Trajana urzędnik ten zajmował najwyższą pozycję w ekwickiej, prokuratorskiej hierarchii administracyjnej⁵³. Od początku pryncypatu niewolnicy i wyzwolenicy cesarscy pełnili niższe rangą funkcje (*adiutor*, *tabullarius*, *proximus*) w różnego rodzaju *officia* w administracji centralnej i prowincjonalnej, lecz tego rodzaju działalność w I-II w. nie jest niczym nadzwyczajnym. Kontrowersje wzbudza natomiast możliwość sprawowania przez

oficjalny, a Cosmus nie zwrócił się pojedynczo do M. Basseusa Rufusa, lecz do pary prefektów pretorianów – Bassaeusa Rufusa i Macriniusa Vindexa.

⁵¹ PIR² C 1535. Cosmus jako *libertus Augusti a rationibus* jest wspomniany także w innych inskrypcjach. Por. CIL VI 455=AE 1995, 91; CIL XV 7443=ILS 1476; T. ZAWADZKI, *Un témoignage nouveau sur Cosmus Augusti libertus a rationibus*, [w:] *Études et travaux. Travaux du centre d'archéologie méditerranéenne de l'académie polonaise des sciences*, red. K. MICHAŁOWSKI, Warszawa 1966, s. 82.

⁵² Pojawienie się ekwitów piastujących urząd *a rationibus* nie skutkowało wyparciem wyzwolenców. Urzędnicy *a rationibus*, *liberti* oraz *equites* zaczęli posługiwać się tytułem *procurator* od panowania Trajana. Por. A. SHERWIN-WHITE, *Procurator Augusti*, «Papers of the British School at Rome» 15/1939, s. 26 przyp. 101; H.-G. PFLAUM, *Les carriers procuratoriennes équestres*, LVII.1, s. 156-158 nr 66. Tytuły *procurator a rationibus* oraz *a rationibus Aug.*, potwierdzone w materiale epigraficznym z II i początku III w., odnosiły się do tego samego urzędu prokuratorskiego.

⁵³ Od panowania Trajana ekwici otrzymali roczne wynagrodzenie w wysokości wprawie 200 tys., później – od rządów Marka Aureliusza lub dopiero Septymiusza Sewera – 300 tys. sesterców. Szerzej por. H.-G. PFLAUM, *Les procurateurs équestres sous le Haut – Empire romain*, Paris 1950, s. 74; E. LO CASCIO, *op. cit.*, s. 147; P. EICH, *op. cit.*, s. 162.

wspomnianego wyzwolenca cesarskiego najwyższej funkcji w *officium a rationibus* w administracji prokuratorskiej w 2 poł. II w.

Warto zatem zadać pytanie, czy Cosmus był najwyższym urzędnikiem *a rationibus*, czy jedynie niższym rangą funkcjonariuszem⁵⁴. W tym względzie uczeni są podzieleni. Zdaniem P. Eicha Cosmus był jedynie niższym rangą urzędnikiem w kolegium *rationales*⁵⁵. Z kolei A. Kolb nie wykluczyła, że Cosmus pełnił funkcję głównego urzędnika *a rationibus* („Leiter des Ressorts”) jako następcza Bassaeusa Rufusa⁵⁶. Tę ostatnią ewentualność odrzucił z kolei P.R.C. Weaver, który pisał: “It is hard to believe that in 168 a *freedman* could occupy the highest and apparently only trecenerian equestrian post in the administration”⁵⁷. Według Weavera jedynie ekwita lub osoba, która osiągnęła status ekwity, mogła być kierownikiem tego urzędu. Tym samym tropem podążał W. Eck, który uważał, że przesądzającym argumentem w tej kwestii muszą być „sozialen Kategorien”⁵⁸. Odmienne zdanie zaprezentował U. Laffi, twierdząc, że w żadnej inskrypcji Cosmus nie został określony jako podrzędny funkcjonariusz⁵⁹. Zdaniem włoskiego uczonego wyzwoleniec pełnił najwyższą funkcję w *officium*. O jego wyższym statusie zaświadcza zwrot *collibertus et adiutor meus* odnoszący się do podległego mu urzędnika – Septimianusa⁶⁰. Jeszcze innego zdania był T. Zawadzki, który, przyjmując koncepcję H.-G. Pflauma dotyczącą “nierównej kolegialności” w administracji prokuratorskiej wielkich domen w Afryce, uważał, że wyzwoleniec Cosmus jako *procurator a rationibus* był kolegą ekwickiego *procurator a rationibus*, na tej samej zasadzie co „Flavianus

⁵⁴ E. LO CASCIO, *op. cit.*, s. 121 przyp. 69.

⁵⁵ P. EICH, *op. cit.*, s. 225: „nachgeordnete Stelle im Kollegium der *rationales*”.

⁵⁶ Por. A. KOLB, *Vereine ‘kleiner Leute’ und die kaiserliche Verwaltung*, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 107/1995, s. 211 przyp. 44.

⁵⁷ P.R.C. WEAVER, *‘Familia Caesaris’. A Social Study of the Emperor’s Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972, s. 237.

⁵⁸ W.^a ECK, *Der Kaiser und seine Ratgeber: Überlegungen zum inneren Zusammenhang von amici, comites und consiliarii am römischen Kaiserhof*, [w:] *Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis – Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich*, red. A. KOLB, Berlin 2006, s. 74 przyp. 45.

⁵⁹ U.^a LAFFI, *op. cit.*, s. 185 przyp. 22.

⁶⁰ CIL IX 2438 = FIRA I² 61.

exercit donc les fonctions d'un «collègue» d'Aelius Achilles, procurator a rationibus [...]»⁶¹.

Koncepcja „nierównej kolegialności”, czyli równoczesnej działalności prokuratora-ekwity i podległego mu prokuratora-wyzwoleńca, zdeterminowała także rozważania wspomnianego już Weavara, który uważał, że *contumacia* urzędników z Saepinum i Bovianum względem nakazu Cosmusa jest świadectwem braku posłuchu i autorytetu, których wyzwoleniec cesarski jako zastępca głównego, ekwickiego urzędnika po prostu nie mógł posiadać⁶². Ta opinia wydaje się jednak mylna. Jeśli byłoby tak w rzeczywistości, to na pewnym etapie tej sprawy zaangażowałyby się rzekomy ekwicki kierownik urzędu *a rationibus*, który ze względu na swój status społeczny dysponował wyższym autorytetem⁶³.

⁶¹ T. ZAWADZKI, *op. cit.*, s. 83-84. Por. CIL VI 1585b = ILS 5920.

⁶² P.R.C. WEAVER, *'Familia Caesaris'...*, s. 237.

⁶³ Por. U. LAFFI, *op. cit.*, s. 185 przyp. 22. Hipoteza o nieposłuszeństwie italskich urzędników municypalnych, mającym wynikać z braku autorytetu, tj. „mocy społecznej” Cosmusa jako wyzwolenca cesarskiego, ex-niewolnika, wydaje się nieprzekonująca. W tym przypadku należy podkreślić przede wszystkim administracyjny (urzędowy) charakter całej sprawy, nie zaś „osobisty” stosunek urzędników z Saepinum i Bovianum do *libertus Augusti – a rationibus*. Moim zdaniem urzędnicy municypalni odmówili wykonania polecenia reprezentanta fiskusa, ponieważ wiedzieli, że urzędnik ten, nie posiadając uprawnień jurysdykcyjnych i nie dysponując skutecznymi narzędziami przymusu, po prostu nie może ich do tego zmusić. Dlatego też dalsze postępowanie Cosmusa, który zdecydował się przekazać sprawę prefektom pretorianów, wydaje się w pełni zrozumiałe. Italscy urzędnicy municypalni byli świadomi tego, że wyzwolenicy cesarscy *a rationibus* wykonywali swe obowiązki jako pełnoprawni urzędnicy cesarscy reprezentujący *fiscus*, władni podejmować decyzje w zakresie swoich kompetencji (głównie kontrolnych). Pochodzenie społeczne wyzwolenców cesarskich działających w administracji *fiscus* w II w. nie miało w tym zakresie żadnego znaczenia. Co więcej, nie miało ono także większego wpływu na zakres powierzanych im uprawnień sędowniczych. Cosmus, zapisany w inskrypcjach jako *a rationibus* (CIL VI 455, CIL XI 2438, CIL XV 7443, T. ZAWADZKI, *op. cit.*, s. 82), z pewnością pełnił funkcję prokuratora. W II w. działalność wyzwoleniczych *procuratores a rationibus* jest potwierdzona, CIL XIV 2104=ILS 1475. Zakres uprawnień przyznawanych prokuratorom-wyzwoleńcom zapewne nie różnił się zbyt od tych, które posiadali prokuratorzy-ekwicy. Por. A.M. HIRT, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford 2010, s. 203: „Imperial procurators were, however, also concerned with the management of properties and financial transactions of the Roman

O takiej interwencji nic jednak nie wiadomo. Prośba o przekazanie sprawy dwóm prefektom pretorianów dowodzi tylko odpowiedniej właściwości kompetencyjnej i *auctoritas* Cosmusa, odpowiedzialnego – jak można sądzić – jedynie przed cesarzem. Wyzwoleniec cesarski, pełniąc funkcję prokuratora, działał bowiem na podobnej zasadzie jak ekwita⁶⁴. Jego pozycja prawna wcale nie skutkowałą ograniczonym charakterem obowiązków, ponieważ prokurator-wyzwoleniec, tak samo jak prokurator-ekwita, „represents a different kind of business manager with multiple functions”⁶⁵. Nie znajduję zatem argumentów, by uważać, że Cosmus był tylko zastępcą swego ekwickiego odpowiednika, który

State, irrespective of the their social status as imperial freedmen or equestrians. [...]. These judicial powers and the administrative activities in the name of the Roman state distinguished imperial procurators clearly from their private counterparts”. Por. także P. BRUNT, *Procuratorial Jurisdiction*, s. 461-487; P. ANGELINI, *Il procuratore*, Milano 1971. Prokuratorzy-wyzwoleńcy, podobnie jak ekwici, mogli sądzić zarówno niewolników, jak i osoby wolne. Co interesujące, z treści datowanej na panowanie Hadriana *lex metallis dicta* (LMD) wynika, że wyzwoleńcy-prokuratorzy w kopalniach w Vipasca w Hiszpanii na obszarze ściśle określonego dystryktu (*territorium*) posiadali uprawnienia jurysdykcyjne, które pozwalały im m.in. na skonfiskowanie na rzecz *fiscus* majątku osoby wolnej oraz wygnanie jej poza obszar kopalni, LMD II 27-28, 32-35. Por. D. FLACH, *Die Bergwerksordnungen von Vipasca (mit Taf. 14-19)*, «Chiron» 9/1979, s. 404; A.M. HIRT, *op. cit.*, s. 227-228. Ponadto, działalność wyzwoleńców cesarskich na obszarze kopalni w Hiszpanii, szczególnie w jej północno-zachodniej części, dowodzi, że nie we wszystkich działach administracji *liberti Augusti* byli zastępowani ekwitami lub że byli ich asystentami. Osobną kwestią jest działalność *liberti-subprocuratores* w II w. Por. W. ECK, *Der Kaiser, die Führungsschichten und die Administration des Reiches*, s. 83; A.M. HIRT, *op. cit.*, s. 129. Warto jednak podkreślić, że prokuratorzy kopalni działający na obszarze prowincji naddunajskich, szczególnie często pojawiający się w materii epigraficznym od 2. poł. II w., pochodzili z *ordo equester*. W porównaniu z prokuratorami-wyzwoleńcami prokuratorzy-ekwici posiadali odmienną tytulaturę, a zakres terytorialny podlegających im kopalni (np. *ferrariae*, *argentariae*) był zdecydowanie szerszy, gdyż obejmował prowincję lub nawet kilka prowincji. Por. A.M. HIRT, *op. cit.*, s. 146-149.

⁶⁴ Por. R. ALSTON, *Aspects of Roman History 31 BC-AD 117*², London-New York 2014, s. 346: “No clear distinction can be seen between equestrian and freedmen procurators”.

⁶⁵ J. CARLSEN, *‘Vilici’ and Roman Estate Managers until AD 284*, Rome 1995, s. 165.

zresztą, jak już wspomniałem, nie jest znany⁶⁶. Argument o ewentualnej podrzędnej funkcji Cosmusa w *officium* również nie jest przekonujący. Jeśli zajmowałby on tego rodzaju pozycję administracyjną, to jego tytułatura w inskrypcji, podobnie jak w przypadku Septimianusa zapisanego jako *collibertus et adiutor meus* (l.10)⁶⁷, została by w odpowiedni sposób dookreślona. Moim zdaniem *libertus Augusti* Cosmus pełnił funkcję głównego urzędnika w *officium a rationibus*.

Przeciwnicy tej interpretacji uważają jednak, że status prawny wyzwolenca nie pozwalał Cosmusowi na sprawowanie najwyższego stanowiska finansowego, które w II w. było regularnie piastowane przez ekwitów w randze *ducenarii*, a później nawet – *trecenarii*⁶⁸. Według

⁶⁶ Stwierdzenie P.R.C. WEAVERA (*Familia Caesaris*..., s. 237-238), który uważał, że wcześniejszym przełożonym Cosmusa w urzędzie *a rationibus* był M. Bassaeus Rufus (PIR² B 69), niczego nie wyjaśnia. Niewykluczone, że Cosmus znał osobiście Bassaeusa Rufusa, który wcześniej – w 165 r. lub w latach 165-166 – także wykonywał funkcję *a rationibus*. Może o tym świadczyć użyty w inskrypcji zwrot *beneficium*, którym posłużył się Cosmus, prosząc o interwencję *praefecti praetorio*. Por. P. EICH, *op. cit.*, 225 przyp. 4. Warto jednak podkreślić, że w tej inskrypcji Cosmus zwraca się do obu prefektów pretorianów, nie zaś tylko do Bassaeusa Rufusa. Ponadto cała sprawa ma charakter oficjalnej korespondencji, nie zaś wewnętrznej konsultacji między urzędnikami.

⁶⁷ CIL IX 2438 = FIRA I² 61.

⁶⁸ P.R.C. WEAVER, *Familia Caesaris*, s. 264: "If he were the secretary *a rationibus* in 168, he would have had status (and salary) higher than of any equestrian procurator". W wypowiedziach Weavera wybrzmiewa przede wszystkim uproszczająca opinia, która, zwracając uwagę na nieosiągalność objęcia wysokiego rangą urzędu ekwickiego przez wyzwolenca cesarskiego, *volens nolens* każe zestawić poziomy wynagrodzeń otrzymywanych przez *liberti* i *equites*. Sprawa ta wydaje się jednak bardziej złożona, a postrzeganie służby wyzwolenca cesarskiego przez pryzmat zasad urzędowania ekwitów rodzi pewne problemy. Zagadnienie wynagradzania wyzwolenców cesarskich pełniących służbę w administracji rzymskiej było już zresztą przedmiotem dyskusji badaczy, którzy ze względu na niewielką liczbę źródeł, sprowadzającą się w zasadzie do interpretacji dwóch późnych inskrypcji z końca II i początku III w. – CIL XIV 2087 = CIL VI 246, CIL VI 8619, poruszali się w sferze domysłów. Część uczonych wskazywała na podobieństwo sposobów wynagradzania wyzwolenców i ekwitów w ramach wypłat rocznych *salaria* (*honoraria*), nie definiując jednak ich wewnętrznego zróżnicowania. Por. M. CORBIER, *Salaires et salariat sous le Haut-Empire*, [w:] *Les <dévaluations> à Rome. Epoque républicaine et impériale*, II: *Actes du Colloque de Gdansk, 19-21 octobre 1978*, Rome 1980, s. 67-68; G. BOULVERT, *Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire*

Weavera warunkiem *sine qua non* objęcia przez byłego wyzwolenca kierownictwa urzędu *a rationibus* byłoby jedynie osiągnięcie przez Cosmusa właśnie statusu ekwickiego. Australijski badacz powołał się przy tym na karierę wyzwolenca cesarskiego L. Aureliusa Nicomedesa⁶⁹, który po pełnieniu funkcji kubikulariusza (*a cubiculo*) L. Aeliusa Caesara i wychowawcy (*nutritor*) Lucjusza Werusa otrzymał status ekwicki najpewniej za rządów Antonina Piusa i sprawował serię funkcji ekwickich zwieńczoną (prawdopodobnie między październikiem 166 a lutym 169 r.) stanowiskiem – *procurator summarum rationum (ducenarius)*⁷⁰. Z pewnością uzyskanie na podstawie decyzji cesarskiej lub jego otoczenia statusu ekwickiego przez wyzwolenców cesarskich w II w., czego dowodzi przykład L. Aureliusa Nicomedesa i chociażby M. Aureliusa Cleandra za rządów Kommodusa⁷¹, stanowiło drogę konieczną do uzyskania wyższej pozycji administracyjnej, niedostępnej

romain: la condition de l'affranchi et de l'esclave du prince, Paris 1974, s. 151-153. Nie wiadomo do końca, czy w II w., podobnie jak w I w., źródłem wynagrodzeń członków *familia Caesaris* był *fiscus Caesaris*. Por. Frontin., *Aq.* 2, 118. Być może w II w. wynagrodzenia wypłacane *liberti Augusti* pochodziły już nie z *fiscus Caesaris*, a z *ratio privata*, czyli prywatnego majątku cesarza. Co interesujące, *lex metalli Vipascensis* (LMV) z II w. rozróżnia wyzwolenców i niewolników cesarskich, *qui procuratoris in officis erunt vel commoda percipient*. Por. LMV II. 23-24. A.M. HIRT, *op. cit.*, s. 154 komentuje ten *passus* bardzo ogólnie, twierdząc, że *liberti et servi Caesaris* otrzymywali *commoda* „from the Roman state”. W LMV członkowie *familia Caesaris*, jak można wnioskować, zostali jednak podzieleni pod kątem właśnie źródła otrzymywania wynagrodzenia, jak też pozycji administracyjnej. Można jedynie przypuszczać, że ci działający w *officium* prokuratora kopalni w Vipasca podlegali temu urzędnikowi i najpewniej przez niego byli wynagradzani, natomiast ci pobierający *commoda* jako urzędnicy podporządkowani bezpośrednio cesarzowi otrzymywali *commoda* z *fiscus Caesaris* bądź właśnie z *ratio privata*. Niewątpliwie problematyka źródeł pochodzenia wynagrodzeń wyzwolenców cesarskich w II w. jest związana z naturą (prywatną-służba dworska – bądź publiczną – np. administracja finansowa) wykonywanych przez nich funkcji.

⁶⁹ PIR² N 89.

⁷⁰ CIL VI 1598 = ILS 1740; P.R.C. WEAVER, 'Familia Caesaris'..., s. 237. Ze względu na uszkodzoną inskrypcję, niestety, jego pełne imię oraz godności otrzymane za panowania Antonina Piusa nie są znane.

⁷¹ Por. także przykład wyzwolenca cesarskiego Aureliusa Alexandra, który po otrzymaniu statusu ekwickiego, o czym świadczy tytuł *v(ir) e(gregius)*, sprawował funkcję *praepositus sacrarum cognitionum* prawdopodobnie za czasów Sewerów, AE

dla byłych niewolników pozbawionych *dignitas* oraz *ingenuitas*. Status prawny danego urzędnika musiał być w tym względzie poza wszelkimi wątpliwościami⁷², a otrzymanie statusu ekwickiego przez byłego niewolnika w ramach procesu *restitutio natalium* było równoznaczne z całkowitym uznaniem jego *ingenuitas*⁷³.

Być może jednak status prawny Cosmusa nie stanowił całkowitej bariery, a jego kariery nie należy rozpatrywać w kategoriach nadzwyczajnego awansu. W II w. i później, za wyjątkiem burzliwych czasów Kommodusa (Saoterus, Cleander), Karakalli (Epagathos, Marcius Festus, Theocritus) i Heliogabala (Zoticus)⁷⁴, wyzwolenicy cesarscy nie osiągnęli już większych wpływów politycznych. Działalności Cosmusa z pewnością nie można porównać z działalnością polityczną Pallasa oraz Ti. Iuliusa Etruscusa, urzędników *a rationibus* z I w. Poza faktem pełnienia pojedynczego stanowiska niewiele zresztą wiadomo na jego temat. Nie można jednak wykluczyć, że cesarz Marek Aureliusz, chcąc

1935, 20. Por. P.R.C. WEAVER, 'Familia Caesaris'..., s. 266, 283; G. BOULVERT, *Domestique et fonctionnaire...*, s. 252.

⁷² W. ECK, *Ordo equitum romanorum, ordo libertorum. Freigelassene und ihre Nachkommen im Römischen Ritterstand*, [w:] *L'Ordre Equestre. Histoire d'une aristocratie (II siècle av.J.C. – IIIe siècle ap.J.C.)*. Actes du colloque international organisé par S. Demougin, H. Devijver et M.-Th. Raepsaet-Charlier (Bruxelles-Leuven, 5-7 octobre 1995), Roma 1999, s. 8.

⁷³ D. 2,4,10,3; C. 6,8,2. Por. F. MILLAR, *The Emperor in the Roman World, 31 BC-AD 337*, London 1977, s. 489; H. MOURITSEN, *The Freedman in the Roman World*, Cambridge 2011, s. 108. Instytucja *ius anulorum aureorum* pod pewnymi względami (brak bezwzględnego uznania *ingenuitas*) różniła się od instytucji *restitutio natalium*. Por. D. 40,10,6. Por. S. DEMOUGIN, *De l'esclavage à l'anneau d'or du chevalier*, [w:] *Des orders à Rome*, red. C. NICOLET, Paris 1984, s. 233-234; H. MOURITSEN, *op. cit.*, s. 108.

⁷⁴ PIR² E 67; PIR² M 234; PIR² T 117. Por. B. SCHÖPE, *Der römische Kaiserhof in severischer Zeit (193-235 n. Chr.)*, Stuttgart 2014, s. 120-125. W inskrypcji (CIL XIV 3638) Marcius Festus występuje jako: [...] *et a memoria* (l. 4) Niektórzy uczeni uważali, że drugim, niezachowanym w inskrypcji stanowiskiem, był urząd *a rationibus*. Por. H.-G. PFLAUM, *Les carriers procuratoriennes équestres*, LVII.1, s. 1024. Moim zdaniem rację miał m.in. W. ECK (s.v. *Marcius II 8 (Festus)*, [w] *DNP 7*, kol. 864), który zrekonstruował tę lukę jako *a cubiculo*. Por. K. KŁODZIŃSKI, 'Officia maxima et principes officiorum'. *Problematyka badań nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu na przykładzie sekretariatu 'a memoria'*, Kraków 2012, s. 170-171.

zachować ciągłość funkcjonowania ważnej instytucji finansowej, na pewien okres, być może w drodze wyjątku podczas czasowej niemożności powołania określonego ekwity na stanowisko *a rationibus*⁷⁵, mógł powierzyć pełnienie tej funkcji jednemu spośród swoich doświadczonych i zasłużonych wyzwoleńców⁷⁶. Być może nominacji wyzwolenca cesarskiego Cosmusa, kierownika *a rationibus*, nie należy postrzegać przez pryzmat typowego lub nadzwyczajnego awansu urzędniczego wyzwolenca cesarskiego. Władca bowiem, podobnie jak w przypadku transferu środków z *fiscus* do *aerarium* i odwrotnie, w ostateczności podejmował decyzję o mianowaniu poszczególnych urzędników, nawet pomimo istnienia pewnych formalnych ograniczeń.

DZIAŁALNOŚĆ ADMINISTRACYJNA 'OFFICIUM A RATIONIBUS'
W ŚWIETLE 'EPISTULA AD SAEPINUM'

Streszczenie

Artykuł zawiera analizę dwóch formalnych i bardzo ważnych aspektów związanych z inskrypcją *Epistula ad Saepinum* (CIL IX 2438 = FIRA I2 61), datowaną na okres między 169 a 172 r. Wspomniane aspekty są związane z funkcjonowaniem najważniejszego urzędu odpowiedzialnego za finanse cesarskie – *officium a rationibus*. Na podstawie inskrypcji z Saepinum autor omawia aktywność administracyjną tego urzędu oraz kontrowersje związane z pozycją administracją wyzwolenca cesarskiego Cosmusa. Zdaniem autora Cosmus był głównym urzędnikiem w *officium*, nie zaś podrzędnym funkcjonariuszem.

⁷⁵ Warto podkreślić, że pełnienie funkcji przez Cosmusa (CIL IX 2438 = FIRA I² 61) zbiegło się w czasie z początkiem wojen markomańskich.

⁷⁶ Można przypuszczać, że Cosmus zdobył pewne doświadczenie administracyjne podczas urzędowania Bassaeusa Rufusa jako *a rationibus* w 165 r. lub w latach 165-166.

THE ADMINISTRATIVE OPERATIONS OF THE 'OFFICIUM A RATIONIBUS'
IN THE LIGHT OF THE 'EPISTULA AD SAEPINUM'

Summary

The article presents an analysis of two formal and very important aspects of the inscription on the *Epistula ad Saepinum* (CIL IX 2438 = FIRA I² 61), which dates back to 169–172 AD. Both are connected with the operations of the *officium a rationibus*, the chief Roman office handling imperial finances. I use the Saepinum inscription to discuss the administrative activity of this office and the controversies connected with the administrative status of the imperial freedman Cosmus. In my opinion Cosmus was the head of the *a rationibus* office, not a lower-rank officer.

Słowa Kluczowe: administracja rzymska; urząd *a rationibus*; *Epistula ad Saepinum*; prefekci pretorianów; wyzwoleńcy cesarscy; ekwici.

Keywords: Roman administration; the *a rationibus* office; the *Epistula ad Saepinum*; praetorian prefects; Imperial freedmen; equestrians.

Literatura:

- ALPERS M., *Das nachrepublikanische Finanzsystem. 'Fiscus' und 'Fisci' in der frühen Kaiserzeit*, Berlin-New York 1995 (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte; t. 45)
- ALSTON R., *Aspects of Roman History 31 BC-AD 117²*, London-New York 2014
- ANGELINI P., *Il procuratore*, Milano 1971
- BENNETT J., *Trajan Optimus Princeps. Życie i czasy*, tłum. M.N. FASZCZA, M. BARANOWSKI, Oświęcim 2015
- BERGER A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953
- BLEICKEN J., *Verfassungs- und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches*, I, Paderborn 1981
- BOULVERT G., *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1970 (Biblioteca di Labeo 4)
- BOULVERT G., *Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire romain: la condition de l'affranchi et de l'esclave du prince*, Paris 1974 (Centre de recherches d'histoire ancienne 9)

- BRINGMANN K., *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*, tłum. A. GIERLIŃSKIA, Poznań 2010
- BRUNT P.A., *The 'Fiscus' and its Development*, «The Journal of Roman Studies» 56/1966, s. 134-162
- BRUNT P.A., *Procuratorial Jurisdiction*, «Latomus» 25/1966, s. 461-487
- BRUNT P.A., *Roman Imperial Themes*, Oxford 1990
- BRUN C., *The Water Supply of Ancient Rome. A Study of Roman Imperial Administration*, Helsinki (Commentationes Humanarum Litterarum 93), s. 302-303
- BURTON G. P., MILLAR F., *Fiscus*, [w:] *The Oxford Classical Dictionary*, red. S. HORNBLOWER, A. SPAWFORTH, E. EIDINOW, Oxford 2012, s. 579-580
- CORBIER M., *L'aerarium saturni' et l'aerarium militare'. Administration et prosopographie sénatoriale*, Rome 1974
- CORBIER M., *Ti. Claudius Marcellinus et la procuratèle du patrimoine*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 43/1981, s. 75-87
- CORBIER M., *'Fiscus' and 'Patrimonium': The Saepinum Inscription and Transhumance in the Abruzzi*, «The Journal of Roman Studies» 73/1983, s. 126-131
- CORBIER M., *Donner à voir, donner à lire. Mémoire et communication dans la Rome ancienne*, Paris 2006
- CORCORAN S., *Before Constantine*, [w:] *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, red. N. Lenski, Cambridge 2006, s. 35-58
- DELMAIRE R., *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium' impérial et son administration du IVe au VI siècle*, Roma 1989
- DEMOUGIN S., *Bureaux Palatins*, [w:] *Dictionnaire de l'Antiquité*, red. J. LEC-LANT, Paris 2006, s. 374-375
- ECK W., *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*, München 1979 (Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte, t. 28)
- ECK W., *Der Kaiser, die Führungsschichten und die Administration des Reiches (von Vespasian bis zum Ende der antonischen Dynastie)*, [w:] W. ECK, *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit*, II, Basel-Berlin 1998, s. 3-146 (Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde, t. 3)
- ECK W., *Zu Inschriften von Prokuratoren*, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 124/1999, s. 228-241
- ECK W., *'Ordo equitum romanorum, ordo libertorum'. Freigelassene und ihre Nachkommen im Römischen Ritterstand*, [w:] *L'Ordre Equestre. Historie d'une aristocratie (II siècle av.J.C. – IIIe siècle ap.J.C.)*. Actes du colloque international organisé par S. Demougin, H. Devijver et M.-Th. Raepsaet-Charlier (Bruxelles-Leuven, 5-7 octobre 1995), Roma 1999, s. 5-29

- ECK W., *Der Kaiser und seine Ratgeber: Überlegungen zum inneren Zusammenhang von amici, comites und consilarii am römischen Kaiserhof*, [w:] *Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis – Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich*, red. A. KOLB, Berlin 2006, s. 67-77
- EICH P., *Zur Metamorphose des politischen Systems in der römischen Kaiserzeit: Die Entstehung einer "personalen Bürokratie" im langen dritten Jahrhundert*, Berlin 2005
- EICH P., *Bürokratie, Autokratie, Aristokratie. Antagonismen als dynamische Elemente in der spätrömischen Gesellschaft*, [w:] *Der wiederkehrende Leviathan: Staatlichkeit und Staatswerdung in Spätantike und Früher Neuzeit*, red. P. EICH, S. SCHIDT-HFNER, C. WILAND, Heidelberg 2011, s. 43-80
- ELTON H., *The Transformation of Government under Diocletian and Constantine*, [w:] *A Companion to the Roman Empire*, red. D.S. Potter, Malden 2006, s. 193-205
- FLACH D., *Die Bergwerksordnungen von Vipasca (mit Taf. 14-19)*, «Chiron» 9/1979, s. 399-448
- FUHRMANN C.J., *Policing the Roman Empire. Soldiers, Administration, and Public Order*, Oxford 2012
- GÜNTHER S., *Das Regelungswerk der 'lex <Iulia de> vicesima hereditatium' und seine Modifikationen in späterer Zeit*, [w:] *Pragmata. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Antike im Gedenken an Harald Winkel*, red. S. GÜNTHER, K. RUFFING, O. STOLL, Wiesbaden 2007, s. 74-88
- HIRSCHFELD O., *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin 1905.
- HIRT A. M., *Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford 2010
- JONES A.H.M., *The 'Aerarium' and the 'Fiscus'*, «The Journal of Roman Studies» 40/1950, s. 22-29
- KIENAST D., *'Augustus'. Prinzeps und Monarch*, Darmstadt 2009
- KŁODZIŃSKI K., *'Officia maxima et principes officiorum'. Problematyka badań nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu na przykładzie sekretariatu a memoria*, Kraków 2012
- KŁODZIŃSKI K., *The office of 'a rationibus' in the imperial government. A historiographical controversy*, «Eos» 102.1/2015, s. 95-128
- KNAPOWSKI R., *Fiskus i ministerstwo skarbu Cesarstwa Rzymskiego*, [w:] *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Poznań 1947, s. 267-269
- KNAPOWSKI R., *'A rationibus'*, [w:] *Lexikon der alten Welt*, red. K. BARTELS, L. HUBER, Zürich-Stuttgart 1965, kol. 1

- KOLB A., *Vereine 'kleiner Leute' und die kaiserliche Verwaltung*, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik» 107/1995, s. 201-212
- KOLB F., *Ideal późnoantycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, tłum. A. GIERLIŃSKA, Poznań 2008
- KRAJEWSKI P., *Finanse publiczne*, [w:] *Rzymskie prawo publiczne*, red. B. SITEK, P. KRAJEWSKI, Olsztyn 2006, s. 109-123
- KURYŁOWICZ M., 'Vicesima hereditatum'. *Z historii podatku od spadków*, [w:] *W kręgu prawa podatkowego i finansów publicznych, Księga dedykowana Profesorowi Cezaremu Kosikowskiemu w 40-lecie pracy naukowej*, red. H. DZWONKOWSKI, J. GŁUCHOWSKI, A. POMORSKA, J. SZOŁNO-KOGUC, Lublin 2005, s. 217-223
- LAFFI U., *L'iscrizione di Sepino (CIL, IX, 2438) relative ai contrasti fra le autorità municipali e i conductors delle greggi imperiali con l'intervento dei prefetti del pretorio*, «Studi Classici e Orientali» 14/1965, s. 177-192
- LO CASCIO E., *Il princeps e il suo impero. Studi di storia amministrativa e finanziaria romana*, Bari 2000 (Documenti e studi; t. 26)
- LOSKA E., 'Aerarium' i przechowywanie aktów prawnych, «Zeszyty Prawnicze» 13.2/2013, s. 27-43
- LOSKA E., *Kilka uwag na temat 'aerarium' Saturni*, «Studia Prawnicze KUL» 56.4/2013, s. 37-41
- MASI A., *Ricerche sulla 'Res privata' del 'Princeps'*, Milano 1971
- MILLAR F., *The Emperor in the Roman World, 31 BC-AD 337*, London 1977
- MILLAR F., *Italy and the Roman Empire: Augustus to Constantine*, «Phoenix» 40/1986, s. 295-318
- Mouritsen H., *The Freedman in the Roman World*, Cambridge 2011.
- OOST S.I., *The Career of M. Antonius Pallas*, «American Journal of Philology» 79/1958, s. 113-139
- PASSERINI A., *Le coorti pretorie*, Roma 1939
- PFLAUM H.-G., *Les procurateurs équestres sous le Haut – Empire romain*, Paris 1950
- PFLAUM H.-G., *Les carriers procuratoriennes équestres sous le Haut – Empire Romain*, LVII.1, Paris 1960.
- PFLAUM H.-G., *Les carriers procuratoriennes équestres sous le Haut – Empire Romain*, LVII.3, Paris 1961.
- PIKULSKA-RADOMSKA A., *Uwagi o rzymskim fiskalizmie epoki wczesnego cesarstwa*, «Studia Iuridica Toruniensia» 10/2012, s. 37-49
- PIKULSKA-RADOMSKA A., 'Fiscus non erubescit'. *O niektórych italskich podatkach rzymskiego pryncypatu*, Łódź 2013
- POTTER D., *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, New York 2004

- RATHBONE D. W., *The Imperial Finances*, [w:] CAH, X: *The Augustan Empire, 43 B.C.–A.D. 69*, red. A.K. BOWMAN, E. CHAMPLIN, A. LINTOTT, Cambridge 1996, s. 309-323
- ROSTOWZEW M.I., s.v. 'officium a rationibus', [w:] E. de RUGGIERO, *Diz. Epigr.*, III, 1906, s. 133-137
- RUCIŃSKI S., 'Praefecti praetorio'. Dowódcy gwardii pretoriańskiej od 2 roku przed Chr. do 282 roku po Chr., Bydgoszcz 2013
- SCHEID, J., *Le prince et la respublica*, [w:] F. JACQUES, J. SCHEID, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C.-260 ap. J.-C.)*, I: *Les structures de l'Empire romain*, Paris 1990, s. 47-109
- SCHEIDEL W., *The Early Roman Monarchy*, [w:] *Fiscal Regimes and the Political Economy of Premodern States*, red. A. MONSON, W. SCHEIDEL, Cambridge 2015, s. 229-257
- SCHMALL S., 'Patrimonium' und 'Fiscus'. Studien zur kaiserlichen Domänen- und Finanzverwaltung von Augustus bis Mitte des 3. Jahrhunderts n. Chr., Bonn 2011 (niepublikowana dysertacja)
- SCHÖPE B., *Der römische Kaiserhof in severischer Zeit (193-235 n. Chr.)*, Stuttgart 2014 (Historia. Einzelschriften, t. 231).
- SHERWIN-WHITE A., 'Procurator Augusti', «Papers of the British School at Rome» 15/1939, s. 11-26.
- SKŘEJPEK M., Studie z dějin římské ústřední správy za principátu. Císařské kanceláře, jejich činnost a byrokratizace, «Acta Universitatis Carolinae Iuridica» 2-3/1991, s. 19-139
- ÜRÖGDI G. 'Procurator fisci', [w:] «RE Suppl.», 10/1965., kol. 667-670.
- WEAVER P.R.C., *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972
- WEAVER P.R.C., *Misplaced officials (Roman administration in the early Imperial period)*, «Antichthon» 13/1979, s. 70-102
- WIEWIÓROWSKI J., Roch Knapowski – zawsze na uboczu, [w:] *Świat starożytny, jego polscy badacze i kult panującego*, red. L. MROZEWICZ, K. BALBUZA, Poznań 2011, s. 129-137
- WOLTERS R., 'Nummi Signati'. Untersuchungen zur römischen Münzprägung und Geldwirtschaft, München 1999
- ZAWADZKI T., *Un témoignage nouveau sur Cosmus Augusti libertus a rationibus*, [w:] *Études et travaux. Travaux du centre d'archéologie méditerranéenne de l'académie polonaise des sciences*, red. K. MICHAŁOWSKI, Warszawa 1966, s. 81-84.
- ZIÓŁKOWSKI A., *Historia Rzymu*, Poznań 2004
- ŽEBER I., O pojęciu skarbu państwa w starożytnym Rzymie, [w:] *Z dziejów skarbowości*, red. R. WOJCIECHOWSKI, Wrocław 2009, s. 101-117.